

*Саркісова І. А.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови та літератури**ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука»*

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА ЛІТЕРАТУРНА ГЕНЕЗА ЗАРУБІЖНОГО ПИСЬМЕННИЦЬКОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ

Анотація. Метою статті є дослідження основних етапів і провідних тенденцій історичного розвитку письменницького епістолярію в зарубіжній літературі.

Теоретико-методологічною основою розвідки є історико-літературний, історико-культурний, а також метод типологічного узагальнення.

Об'єктом дослідження є спроба періодизації основних історичних етапів і характеристики тягlosti художніх епістолярних традицій у літературі від її початків і до ХХ ст.

Предметом дослідження виступають тематичні пріоритети та поетикальні прийоми художньої організації зарубіжного письменницького епістолярного дискурсу, його літературні різновиди, його тематичне розмаїття та жанровий діапазон письменницьких кореспонденцій, їхній зв'язок із попередніми епістолярно-письменницькими літературними традиціями.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що у розвідці охарактеризовано основні етапи історичної еволюції зарубіжного письменницького епістолярію, його національну специфіку та головні художні закономірності його художнього дискурсу.

Унаслідок проведеного дослідження було встановлено, що:

1. Історичні витоки загальноєвропейської епістолярної традиції сягають стародавніх часів, які співвідносяться із зародженням самої літератури.

2. Вагомий поштовх розвитку європейської літературної епістолярної форми було надано в античний, давньогрецький і давньоримський період її історичного розвитку.

3. Розвиток письменницьких епістолярних традицій особливо активізувався починаючи з епохи Відродження і був продовжений письменниками Західної Європи XVII й особливо XVIII ст., коли епістолярна література переживає справжній розквіт.

4. Починаючи з епохи Просвітництва епістолярна форма активно впроваджується у структуру літературно-художніх творів прози, поезії та драматургії.

5. У сучасну епоху слід констатувати певне ослаблення інтересу з боку письменства до використання елементів епістолярного стилю у структурі літературно-художніх творів, що пояснюється зміною тематичних і поетикальних пріоритетів форм художнього вираження митця в епоху постмодернізму.

Ключові слова: листування, письменницький епістолярій, адресат, послання, проза, поезія, драматургія.

Постановка проблеми. Систематизація й аналіз письменницького епістолярію художньої літератури є одним із найбільш нагальних завдань сучасного літературознавства. Особливо актуальними у цьому контексті є питання, які стосуються історичних етапів розвитку епістолярно-літературного дискурсу, його національної специфіки, жанрового розмаїття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема письменницького епістолярію достатньо нова і потрапила у коло літературознавчих зацікавлень лише у ХХ ст. Питанням дослідження письменницького епістолярію присвячені наукові розвідки вітчизняних теоретиків та істориків літератури: В. Кузьменка («Письменницький епістолярій як літературний та історіографічний жанр»), М. Коцюбинської («Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість»), Г. Мазохи («Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації»), Л. Вашків («Епістолярна літературна критика: Становлення, функції в літературному процесі»), О. Галича («Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи»), а також окремі наукові праці Ю. Шевельова, М. Назарука, Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, Л. Морозової, І. Войцехівської, В. Ляхоцького, Л. Курило, Ж. Ляхової, А. Найруліна, А. Зіновської, Т. Заболотної, Т. Жицької, Н. Антоненць, Н. Павлик, О. Рогози та зарубіжних дослідників – Ю. Тинянова, В. Сметаніна, Є. Єліної, Є. Виноградової, Н. Глухів, О. Фесенко, О. Рогінської, Є. Суровцевої та ін.

Водночас можемо стверджувати, що тема письменницького епістолярію в українському літературознавстві досліджена усе ще не достатньо. Чимало її аспектів потребують додаткового вивчення та систематизації. У цьому і вбачаємо актуальність нашої розвідки, мета якої полягає у дослідженні та систематизації основних етапів розвитку письменницького епістолярію в зарубіжній літературі. Завдання нашої розвідки вбачаємо у деталізованій характеристиці основних семантичних моделей зарубіжного письменницького дискурсу, особливостей його поетики та проблематики, тематичної та жанрово-стильової організації.

Виклад основного матеріалу. Розвиток цивілізації неможливий без повсякчасного спілкування й обміну інформацією між членами людської спільноти. Історія технічного та культурного розвитку суспільства винайшла чимало форм, за допомогою яких реалізуються потреби приватного, суспільного, міждержавного спілкування, але, очевидно, жодний із можливих способів безпосереднього чи опосередкованого інформаційного зв'язку не посів в історії людства того привілейованого місця і не набув того суспільного значення, що його отримало листування, епістолярна форма людських зносин та обміну інформацією.

Хто, коли й у якій формі написав першого в історії людства листа, встановити сьогодні навряд чи можливо. До найдавніших, документально підтверджених зразків епістолярної форми вчені відносять листи індійського царя Стратобата до Семіраміди, Давида до Іовава, царя Прета Аргоського до лікійського царя. Систематичною та широковживаною, принаймні в освічених колах суспільства, епістолярна форма стає вже

в епоху античності. До перших зразків античного, зокрема давньогрецького епістолярію належать листи Аристотеля, Ісократ, Платона. Значний поштовх розвитку епістолярної форми дала теорія і практика її використання у давньогрецьких філософських школах, насамперед в Епікура (його листи до Геродота, Піфокла, Менекея) та його учнів і послідовників: Метродора Лампсаського, Гермагора та ін.

Надалі принципи використання епістолярної форми розробляються у давньоримський період античної літератури. Найбільш довершені зразки епістолярної літератури цього періоду були розроблені Цицероном, Сенекою, Плінієм Молодшим. Загалом можна констатувати, що вже в античний період епістолярна форма не лише набуває широкого вжитку, а й виявляє себе практично в усьому спектрі потенційних комунікативно-тематичних можливостей: «Епістолярна література, донесена до нас античністю, охоплює пам'ятки різних епох, різних авторів і різного змісту від справжнього листування приватних осіб до послань, адресованих широкому колу читачів. <...> Написання листів підпорядковувалось чітким стилістичним нормам, розробленим риторикою, і належало таким чином до сфери словесного мистецтва. Початковою сферою, у якій лист із засобу звичайного обміну інформацією перетворювався на твір художньої прози, були публіцистика і дидактика» [1, с. 5]. Дійсно, з одного боку, антична епоха залишила нам численні зразки листування звичайного, приватного характеру (наприклад, ритор Лесбонакс писав еротичні листи, а Мелезер уклав із них 14 книг; Алкіфрон працював із листами рибалок і селян), з іншого – маємо й чимало яскравих пам'яток літературно-публіцистичного і навіть художнього спрямування (публіцистичні листи історіографів – Платона й Ісократ, політичні листи Цицерона, філософські листи Сенеки), повчальні листи Плінія Молодшого, віршовані послання Горация, а також стилізовані під епістолярну форму художні твори Алкіфрона, зокрема вигадане ним листування комедіографа Менадра з його коханою Глікерією).

І у візантійський період (Федір Студит, Нікола Містик, патріарх Фотій, Теофіл Болгарський, Никифор Хусін, Мануїл Палолог та ін.), і в епоху середньовіччя (насамперед листування церковних і державних діячів) епістолярія мала яскраво виражений публіцистичний і морально-дидактичний характер. Найчастіше листи використовувалися із проповідницькою метою (тексти Нового Заповіту, релігійно-дидактичні послання відомих «батьків церкви» Кіпріана, Лактанція, Ієроніма, Августина), для обміну інформацією із приводу тих або тих державних чи суспільно-політичних питань, а також як засіб публічної богословської полеміки між різними теологічними школами, представленими окремими монастирями та церквами. Загалом, як і в античну епоху, за свідченням В. Кузьменка, «у середні віки листи як повноправний факт літератури поціновувалися досить високо: їх читали, переписували, ретельно збирали і часто зберігали навіть разом із коштовностями» [2, с. 81].

Як потужний засіб відкритої публіцистичної полеміки й одночасно дієвий механізм впливу на громадську та суспільно-політичну думку епістолярна форма використовується митцями епохи Відродження. Своєрідною проміжною ланкою, яка активно впливала на формування та ствердження гуманістичних ідей у європейському суспільстві, стали блискучі зразки епістолярної літератури – «Листи знаменитих людей» Й. Рейхліна та «Листи темних людей» Г. Буша, У. фон Гуттена і К. Рубіана. Морально-дидактичну полемічну традицію про-

довжили й листи таких визначних представників цього періоду, як М. Лютер та Е. Роттердамський. Останній, наприклад, писав до сорока листів на день, а його загальний епістолярний спадок становить понад 3 тисячі листів. Найвідомішим епістолярним твором епохи Відродження вважається видана у 1514 р. збірка листів «*Epistolae clarorum virorum*», у якій представлені кореспонденції визначних німецьких гуманістів і міститься різка критика католицизму, а також пропаганда нових філософських і суспільно-історичних поглядів.

Надзвичайно високий рівень епістолярної культури складається у Західній Європі XVII й особливо XVIII ст., відомому як епоха Просвітництва. Без перебільшення можна стверджувати, що саме в епоху Просвітництва відбувається справжній розквіт епістолярної літератури. У Європі значно поліпшується і набуває регулярного характеру служба поштових відправлень, що в разі збільшує кількість приватної кореспонденції. XVIII століття недаремно називають «століттям листів», адже у цей період до епістолярної форми обміну інформацією залюбки вдаються не лише найбільш освічені (наприклад, листування лише одного Вольтера становило 107 томів), але майже усі прошарки суспільства, саме ж листування стає своєрідною даниною моді й ознакою освіченості та цивілізованості члена суспільства. Значно розширюється тематичний спектр приватного листування. Лист стає не просто звичайним і здебільшого концентрованим і лаконічним засобом обміну практичною інформацією, але й набуває більш складних і одночасно інформаційно розлогіх форм, як-то декларація ідеологічних і моральних поглядів, інструмент виховання або оприлюднення відомостей автобіографічного чи мемуарного характеру, спосіб вирішення любовних конфліктів чи станових суперечок, форма літературного дозвілля або, зрештою, подарунок чи сувенір.

Одночасно ускладнюються й урізноманітнюються зразки літературної епістолярної форми, творцями якої виступають відомі політики, філософи, державні та суспільні діячі, митці або просто відомі особистості. По-перше, утверджуються нові жанри, що виникають на основі епістолярної форми – філософський трактат і політичний памфлет (Дж. Локк, Вольтер, Дж. Свіфт, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо), наукова розвідка («Листи про естетичне виховання людини» Ф. Шіллера, філософські послання Паскаля), нарисово-документальний твір («Листи російського мандрівника» М. Карамзіна, «Записки першої подорожі» Д. Фонвізіна та ін.). По-друге, на протигагу відкритому публічному листуванню, що мало злободенну морально-політичну або суспільно-історичну спрямованість, вживаним стає так зване дружнє послання, яке зв'язувало близьких однодумців і відрізнялося за достатньо значного обсягу та суспільної значущості порушуваних у ньому проблем більш інтимним характером їх обговорення, атмосферою смислової розкутості, використанням «домашньої семантики», тобто специфічних смислових контекстів, зрозумілих лише вузькому колу посвячених у них осіб.

Не в останню чергу саме із дружнього послання, яке, крім всього іншого, закріплювало традицію регулярного і систематичного спілкування певного кола осіб, зв'язаних між собою якимись спільними духовними чи суспільними інтересами, поступово виникає той літературний феномен, який пізніше отримує назву письменницького епістолярію і який, на відміну від епістолярної політичної та філософської публіцистики, стане цікавим для нащадків і важливим для літературознавців

оприлюдненими у ньому фактами біографії та творчого життя письменника, його ідеологічних та естетичних уподобань, елементами літературної полеміки або критики, роздумами щодо творчих задумів та особливостей художньої інтерпретації тих або тих творів письменника. По-третє, саме в епоху Просвітництва поряд із приватно-побутовою та морально-дидактичною значно посилюється й естетична функція епістолярної форми, що призводить до появи художніх листів або листів із відчутною художньою тенденцією і, зрештою, до активного використання епістолярної форми у художній словесності.

Традиція використання епістолярної форми або окремих її структурних елементів у творах художньої словесності простежується вже із часів античності. До відомих зразків використання епістолярної форми у художній прозі належать «Листи Хіона з Гераклеї», Листи Алкіфрона, Листи Філострата, Листи Аристенета. У драматургії це комедії Плавта, знаменита трагедія Еврипіда «Іфігенія в Тавриді». Жанр віршованої епістоли, яка започаткувала європейську традицію віршованого листування, запровадив у I ст. до н.е. давньоримський поет Гораций двома збірками «Послань».

До використання епістолярної форми у творах художньої словесності вдавалися й митці бароко (Ф. фон Цезен «Роземунда Ріттерхольд фон Блауен з Адриатики», К.Г. фон Хофмансвальдау «Листи героїв», Г.Ж. Гійераг «Португальські листи», А. Бен «Любовне листування дворянина і його сестри»).

В епоху Просвітництва й особливо у XVIII ст. взаємозблизення епістолярної форми та художньої словесності отримує новий поштовх. Особлива популярність епістолярної форми, точніше тих її функціональних можливостей, які потенційно можуть бути використані письменником у художньому творі, пояснюється двома причинами. Насамперед потенційний епістолярний діалог виявився надзвичайно гнучкою і вдалою композиційною формою для побудови романізованої художньої оповіді. Як відомо, саме на XVIII ст. припадає поява нового великого епічного жанру – роману, який відразу здобуває шалену популярність, не в останню чергу тому, що його сюжетами стають не історії з далекого минулого (як це майже завжди було у попередні епохи літературного розвитку), а близькі та зрозумілі для читача конфлікти і життєві реалії його повсякденної сучасності. Розкрити цю сучасність із максимальною глибиною і достовірністю, з усією масою її життєвих подробиць і психологічних деталей якнайкраще допомагала художньо організована оповідь у формі епістолярного діалогу двох персонажів (найчастіше закоханих чоловіка та жінки). Цей жанр отримав назву епістолярного роману й увійшов в історію світової літератури такими визначними шедеврами, як «Памела, або Винагороджена чеснота», «Кларисса, або Історія молоді леді» С. Річардсона, «Юлія, або Нова Елоїза» Ж.-Ж. Руссо, «Мандри Хамфрі Клінкера» Т. Смоллета, «Страждання молодого Вертера» Й.В. Гете, «Бідні люди» Ф. Достоєвського. Водночас лише в Англії у період із 1660 по 1740 рр. було видано понад 200 епістолярних романів.

Друга причина, з якої письменники охоче вдавалися до епістолярної форми, полягала у тому, що лист зазвичай – це максимально відверта і щира форма вияву людиною особливостей свого «я», тож введення у структуру твору листа (як вставного тексту), написаного тим або тим персонажем, використовувався як прийом, який мотивує невимушене і вичерпно повне саморозкриття героєм власної психологічної суті, світо-

глядних і моральних позицій і навіть потаємних бажань. Прийом вставного листа як засобу психологічної самохарактеристики героя використовується й у значних за обсягом епічних творах, і у малій прозі, де його застосування може концентрувати навколо себе усю сюжетну дію (як, наприклад, в оповіданнях А. Чехова «Ванька», «Лист до вченого сусіда», «Сповідь, або Оля, Женя, Зоя (лист)», «Два листи»).

Починаючи із XVIII ст. до можливостей епістолярної форми активно вдаються і драматурги (Г.Е. Лессінг «Міс Сара Сампсон», Ф. Шіллер «Підступність і кохання», «Марія Стюарт», «Розбійники», Г.-О. Бомарше «Севільський цирюльник», О. Островський «Остання жертва», М. Гоголь «Ревізор» та ін.) та поети, які відновлюють традиції жанру вірша-послання (твори Ф. Шіллера, Й.В. Гете, Ф. Геббеля, Л. Уланда, Ф. Гельдерліна, Вольтера, О. Попа, В. Жуковського, М. Карамзіна, О. Сумарокова, О. Пушкіна, М. Лермонтова та ін.). І хоча випадки звертання письменників до можливостей епістолярної форми продовжуватимуться й у XIX і в XX ст. («Гіперіон» (1797–1799) Й.К.Ф. Гельдерліна, «Леді Сьюзан» (1805) Дж. Остін, «Епігони» (1836) і «Мюнхгаузен» (1838–1839) К.Л. Immerмана, «Полінка Сакс» (1847) О. Дружиніна, «Листування» (1854) і «Фауст» (1856) І. Тургенєва, «Твори лісового вчителя» (1875) П. Розенера, «Дракула» (1897) Б. Стокера, «Дитинство» (1922) Х. Карола, «Лист незнайомі» (1923) С. Цвейга, «Остання на ешафоті» (1931) Г. фон Ле Форт, «Герцог» (1964), «Роздуми про Крісту Т.» (1968) К. Вольф, «Короткий лист перед тривалою розлукою» (1972) П. Хандке, «Нові страждання юного В.» (1972) У. Пленцдорфа, «Листи» (1979) Дж. Барта, «Діабеллі» (1979) Г. Бюргера, «Російські листи мисливця Йогана Зайферта» (1980) Х. Хайна та ін.), загалом уже з першої половини XIX ст. епістолярна художня форма вживається у літературі достатньо епізодично.

Яскравий слід в історії письменницького епістолярію залишила епоха романтизму, зокрема опубліковані Т. Муром листи Дж. Байрона, книга Беттіни фон Арнім «Листування Гете з дитиною» (60-річного Гете і 20-річної Беттіни), «Листи до чужоземки» О. де Бальзака (листування письменника з майбутньою дружиною Е. Ганською), листування «йєнських романтиків» (братів А. та Ф. Шлегелів, Ф. Новаліса, Ф. Шеллінга та ін.). В епістолярному стилі романтиків відбилися притаманні їм особливості світосприйняття і художнього мислення: емоційна розкутість і повсякчасна потреба особистісного самовиразу, різка зміна настрою й інтонації, несподівані та швидкі переходи від однієї теми до іншої, фрагментарність і композиційна свобода, загострена метафоричність і відчутне тяжіння до образної, художньої форми вислову. Невипадково Ф. Шлегель порівнював листи романтиків із «філософською рапсодією», а Ф. Новаліс уподібнював «епістолярний ритм» ліричному началу в поезії [3, с. 312].

У подальші етапи історичного розвитку літератури процес взаємопроникнення та взаємозумовленості елементів художньої форми літературного твору і структурних компонентів письменницького епістолярію значно послаблюється. Письменники вже не ставлять перед собою свідомої настанови на стилізацію та підпорядкування своїх листів стилевим особливостям і нормативним вимогам тих або інших літературних напрямів. Водночас належність письменника до певної літературної школи або угруповання, безумовно, дається взнаки у характері його кореспонденції, як відзеркалюються

у них і його стильові уподобання а почасти й особливості його художнього мислення та світосприйняття. Загалом слід констатувати, що стиль і характер письменницького листування із другої половини XIX ст. стає більш раціональним і прагматичним, зумовленим насамперед не потребою естетичного самовияву, а контекстом тієї родинної, товариської, офіційно-ділової атмосфери, у якій відбувається спілкування автора та його адресата.

Висновки. Проведений аналіз основних історичних етапів розвитку зарубіжної письменницької епістографії засвідчив, що її традиції сягають стародавніх часів. Епістолярна форма активно впроваджувалася у структуру літературного твору письменниками XVI–XVII ст. Особливо активно епістолярна форма розвивається у письменницькій практиці літератури епохи Відродження і подальших літературних епох – сентименталізму, романтизму, реалізму.

Епістолярна форма суттєво впливає на трансформацію художньої структури прозових, драматургічних і поетичних творів зарубіжних письменників XIX і XX ст., стає вагомим складником їх композиційної та жанрово-стильової структури.

Перспективи наступних розвідок вбачаємо у подальшому дослідженні основних етапів історичного розвитку вітчизняної письменницької епістографії.

Література:

1. Античная эпистография. Очерки. Москва : Наука, 1967. 283 с.
2. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX ст. Київ НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 1998. 305 с.
3. Елистратова А. Эпистолярная проза романтиков. *Европейский романтизм*. Москва : Наука, 1973. С. 309–351.

Sarkisova I. Historical tendencies and literary genesis of foreign writer's epistolary

Summary. The purpose of the article is to study the main stages and leading trends in historical development of writer's epistolary in foreign literature.

The theoretical and methodological basis of the research is historical and literary, historical and cultural, as well as a method of typological generalization.

The object of research is an attempt to periodize the basic historical stages and characteristics of artistic epistolary traditions in the literature from its beginnings – and to the XX century.

The subject of research is thematic priorities and poetic techniques of artistic organization of foreign writer's epistolary discourse, its literary varieties, its thematic diversity and genre range of writer's correspondence, their connection with preliminary epistolary-writer's literary traditions.

The scientific novelty of the obtained results is in the fact that the author characterized in the research the main stages of historical evolution of foreign writer's epistolary, its national specific character and the main artistic regularities of its artistic discourse.

As a result of the study it was found that:

1) Historical tendencies of the pan-European epistolary tradition origin from ancient times, which are correlated with formation of literature.

2) The significant impulse to development of European literary epistolary form was given during ancient, ancient Greek and ancient Rome period of its historical development.

3) Development of writer's epistolary traditions was especially intensified since the Renaissance and was continued by the writers of Western Europe of XVII and especially the XVIII centuries, when the epistolary literature is experiencing a real prosperity.

4) Beginning with the Age of Enlightenment the epistolary form is actively implemented in to the structure of literary and artistic works of prose, poetry and dramatic art.

5) In the modern era, one should be stated a certain weakening of the interest from the side of literature to usage of epistolary style elements in the structure of literary and artistic works, which is explained by change of thematic and poetic priorities of the forms of artistic expression of the artist in the epoch of postmodernism.

Key words: correspondence, writer's epistolary, addressee, message, prose, poetry, dramatic art.